Prof. Dr. Yusuf Ziya YÖRÜKÂN

İSLÂM DİNİ VE MEZHEPLERİ TARİHİ: IV

FELSEFE VE EYLEM OLARAK TARİKATÇILIK

Derleyen ve Yayıma Hazırlayan:
Dr. Turhan Yörükân

ÖTÜKEN

İçindekiler

Açıklama ve Teşekkür 9

Birinci Kısım
Seçilmiş Yazılarla Tarikatçılıkta Felsefe

İhvân-ı Safâ....21
Şeyh Sühreverdî'nin Hayatı ve Eserleri 29
Sühreverdî 32
Şeyh Sühreverdî'nin Hayatı 36
Şeyh Sühreverdî ve Simyâgerlik 45
Şeyh Sühreverdî Hayatının Sonlarında....53
Şeyh Sühreverdî'nin Şahsiyeti ve Seciyesi 55
Şeyh'in Hâdise-i Katli....62
Şeyh Sühreverdî'nin Felsefesi....68
Sühreverdî'nin Mükâşefe Tarîki 71
Felsefe-i Bahsiyye 88
Sühreverdî'nin İlâhiyat Mesâili ve Mebhas-ı Envâr....99
Heyâkilü'n-Nûr 108
Birinci Heykel....109
İkinci Heykel 109
Üçüncü Heykel....113
Dördüncü Heykel 114
Birinci Fasıl:....114
Heykelin En Kıymetdar Bahsi....115
Fasıl....115
Heykelin Hatimesi 116
Fasıl....117
Beşinci Heykel 118
Fasıl 118
Heykelin Hatimesi....122
Altıncı Heykel....123
Yedinci Heykel 125

İkinci Kısım

Seçilmiş Yazılarla Tarikatçılıkta Eylem

Babalılar, Bektaşîler, Kızılbaşlar.....131
Bâtınîliğin Alevîlikle İttisal ve Rabıtaları.....135
Hacı Bektaş'ın Şahsiyeti.....141
Bir Fetva Münasebetiyle Fetva Müessesesi, Ebussuûd Efendi ve Sarı Saltuk.....149
Fetva Müessesesi.....154
Ebussuûd Efendi'nin İlmî Şahsiyeti.....162
Sarı Saltuk.....173
Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Nâmıyla İntişar Eden Eser-i İlmî Hakkında İntikad.....191

İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi'ne Ek

Ek: 1: Din Tedrisatı -Muallimlerle Musâhabe-.....201
Ek: 2: İslam Tarihi Hüseyin Cahid Bey'in İtalyanca'dan Tercüme ve Neşrettiği Leone Caetani'nin Eseri Hakkında İntikad.....206
Ek: 3: Prof. Hilmi Ziya Ülken'in Tanıtımıyla "Yusuf Ziya Yörükân".....237
Ek: 4: Çeşitli Zamanlarda Çekilmiş Resimleriyle ve El Yazısı Örnekleriyle "Yusuf Ziya Yörükân".....240

Bu kitap,
Yusuf Ziya Yörükân'ın
Burdur'lu Dostu
"Hatib Hoca" aduyla anılan
Sayın Mehmed Re'fet Hatiboğlu
ile
Turhan Yörükân'ın kıymetli arkadaşı
ve bilgisini başkalarıyla cömertçe paylaşan can dostu
Mehmed Said Hatiboğlu'na
saygı ve sevgiyle armağan edilmiştir.

Turhan Yörükân

Açıklama ve Teşekkür

1887-1954 yılları arasında yaşamış bulunan Türk ve İslâm Dini Mezhepleri Tarihçisi Yusuf Ziya Yörükân, elinizde bulunan *İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi* adlı kitabını dört cilt olarak tasarlamıştır. 1954 yılında anî olarak vefatından önce tamamlayıp bizlere emanet ettiği *Hz. Muhammed'in Doğumundan Ölümüne Kadar İslâm Dini Tarihi* adını taşıyan birinci cildin "Önsöz"ünde bu dört cildin içeriği ile ilgili genel bir belirlemede bulunmuştur. Ne yazık ki, kendisi hayatta iken, birinci cildin dışındaki ciltleri istediği şekilde tamamlama imkânı bulamamıştır. İkinci cildi oluşturacak olan bazı makaleler yayımlamış; üçüncü cilt için teksir edilmiş bir ders notu bırakmıştır. İkinci ve üçüncü ciltleri, bazı hazırlıkları bulunmakla birlikte, kendisi tamamlamış ve düzenlemiş değildir. Bize, dördüncü cildin içeriği ile ilgili herhangi bir metin bırakmamıştır. Bununla birlikte, birinci cilt için yazmış olduğu "Önsöz"de dördüncü cildi oluşturacak kitabın, "Sûfilik, Tarîkatçılık ve Alevîlik tarihidir. Sûfiliğin İslâm'da görünüşünü, tarîkatçılığın zuhuru tarihlerini, Türkler arasında görülen mezhep ve tarîkat cereyanlarının menşe mahiyetlerini, İsmailî mezheplerin nevilerini ve bunların Türkler arasına sokulan şekillerini" incelemeyi amaçladığını söylemektedir. Yapacağımız başkaca bir şey olmadığı için bu çerçeveye mümkün olduğu ölçüde uyacak şekilde, 1920'li yıllardan bu yana büyük bir mesai harcadığı bu konuda, yayımladığı ve elimizde bulunan yazılarından yararlanarak, bu dördüncü cildi kısmen olsun oluşturmaya çalışacağız.

Yusuf Ziya Bey, 1932 yılında tamamladığı *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri* ve *Müslümanlıktan Sonra Türk Mezhepleri* adlı henüz bütünüyle yayımlanmamış olan iki ciltlik eserinin ikinci cildinde, "Tasavvuf ve tarîkatların mahiyetini tetkik için uğraştığım zamanlarda İmam Gazalî'nin *İhyau Ulûmi'd – Din*'inden 'sadaka' ve 'İhlâs' bahislerini, Muhiddin-i Arabî ile daha ciddî bir surette meşgul olmak için onun *Fususu'l – Hikem* namındaki eserini aynen ve harfiyyen tercüme etmiştim" demektedir. Ne var ki, *Dârü'l-Funûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*'nda hocaların listelenen eserleri arasında zikredilmiş olan bu *Fusus* tercümesi, Prof. Hilmi Ziya Ülken'in bildirdiği ve bizim de bildiğimiz üzere okumak istediğini söyleyerek alan Fuat Köprülü'de kalmış ve Yusuf Ziya Bey bu şerhli el yazma eserini bir daha geriye alamamıştır. İlâhiyat Fakültesi ders programlarında görülmekte olan ve verdiğini bildiğimiz tasavvuf derslerinden, ne yazık ki, bugün elimizde, faydalanacağımız bir metin bulunmamaktadır. Geçirmiş olduğu iki büyük ev yangını, bu konudaki temel çalışmalarını yok ettiği için,

bu kitabını ağırlıklı olarak 1923-1924 yılları arasında yayımladığı yazılarına dayanarak şekillendirmeye çalışacağız.

Prof. Yörükân, Medresetü'l-Mütehassısîn'de (Süleymaniye Medresi'nde) ve Dârü'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi'nde *Mezheplerin Tetkikinde Usul* konusunda verdiği derslerin doğrultusunda önemli bir yazı yayımlamıştır. *İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımladığı "Şehristânî II" adlı yazısının sonuna koyduğu bir bölümde (1927, Sayı 5-6, ss. 187-277), bir *din*, *mezhep* ve *tarîkat* karşılaştırması yapmaktadır. Yörükân'a göre, din umumîdir, bir mefkûreyi ve inkılâbı tazammun etmektedir. Bu mefkûrenin büyük küçük cemiyetlere intibak ederken kazandığı şekiller ise mezhepleri vücuda getirmektedir. Mezhebin, cemiyetin manevî cephesini oluşturduğunu; bu bakımdan muhitin, siyasetin ve kadîm dinlerin, mezhebin teşekkülünde bir etkisi bulunduğunu; mezhebin bütün bunlarla ve müntesiplerinin aile bünyelerine varıncaya kadar yaşanan âdetlerle ve an'anelerle bir ilgisinin bulunduğunu söylemektedir. Bu sebepledir ki mezhep, bu intibak ve temessül zaruretinden dolayı ortaya çıkan farklarla ve kamu vicdanında meydana getirdiği akislerle ölçülür. İslâmiyetin ayrı ayrı ülkelere yayılması sırasında itikadların muhitin icaplarına göre değişiklik göstermesinin sebebi de budur, demektedir…

Yusuf Ziya Bey'e göre, bazı fikir cereyanları, eş zamanlı olarak ve çoğunlukla âyin ihtiyacının tesiri ile, bazı dinî merasimlerin geliştirilmesine yol açmıştır. Bu ihtiyacın gereği olarak, bir cereyanın etrafında bir ihvan zümresi teşekkül etmeye başladıktan sonra da, bunlar, sırrî bir mahiyet kazanma ve tarîkat olma yoluna girmiştir. Ne var ki bu, mezhep gibi toplumun bütün kesimlerine intibak etmiş bir oluşum değildir, mezhebe ve dine de bir şekilde muarızdır. Bunun içindir ki, cemiyetin zayıf zamanlarında kuvvetlenmiş; kuvvetli olduğu zamanlarda ise zayıflamış veya yok olmuştur. Bu sebeple Selçukluların çöküşü sırasında her tarafta tarîkatların hüküm sürmeye başlaması, İstanbul işgal altındayken, halkın camilerden ziyade türbelere, yatırlara baş vurması; ölülerden yardım istemesi, mezarlarda mum yakması; Tanrıdan yardım dilemek yerine, evliyalardan, pîrlerden, şeyhlerden yardım talep etmesi ve aldatılmaya hazır hâle gelmesi bu yüzdendir.

Tekrar belirtecek olursak, Yusuf Ziya Bey'e göre, bir dinin bir cemiyette tezahür ettiği şekil mezheptir. Bir cemiyet içerisinde bir grup insan, ammenin inanç ve eylemlerinden farklı bir yol izlemeye, hususî âyinler yapmaya başladığı zaman ise, bir tarîkat oluşumu söz konusu olmaktadır. Tarîkat, dinî itikadlardan çok, âyin ve merasimlere odaklanmış bir eylem şeklidir. Ne var ki, bu süreç iki taraflı olmakta; itikatta değişiklik merasimleri, merasimlerde değişiklik itikadı etkilemektedir. Bunlardan biri merkezden çevreye; diğeri ise çevreden merkeze doğru yayılmış olan bir hareketi ifade etmektedir.

Yusuf Ziya Bey, bir hususa daha vurgu yaparak çoğu zaman birbiriyle karıştırılmakta olan tarîkat ile tasavvufu birbirinden ayırmak gerektiğine; tarihte bir fikir cereyanı şeklinde ortaya çıkmış olan tasavvufun, bazen mezheplerle, bazen de tarîkatlarla birlikte yürüdüğüne; bugün tasavvuf ile tarikatçılığın iç içe girmiş olduğuna işaret etmektedir (Yusuf Ziya Yörükân, *Ebû'l-Feth Şehristânî*, notlarla yayıma hazırlayan Murat Memiş, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002, ss. 198-200, 216-217).

Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar (Eklerle yayıma hazırlayan Turhan Yörükân, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1998, 2002; İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006) adlı kitaba, Yusuf Ziya Bey'in henüz bütünüyle yayımlanmamış olan *Müslümanlıktan Sonra Türk Mezhepleri* (1932) adlı kitabından faydalanarak eklediğimiz bir notta ifade ettiğimiz üzere, Prof. Yörükân, *sofuluk* ve *tarîkatçılık* arasındaki farka aşağıdaki şekilde bir açıklık getirmektedir:

Prof. Yörükân, *Sofuluk*, Me'mûn devrinde inkişaf etmeye başlayan fikir hareketlerinden sonra ortaya çıkmış olan bir cereyandır. İster eski dinlerin, isterse eski felsefe cereyanlarının tesiri altında gelişmeye başlamış olsun, Hicrî üçüncü asrın başlangıcından itibaren görülmeye başlamış ve çoğu Horasanlı olan şahıslar tarafından temsil edilmiştir. Ancak bu insanların icraatında, *sülûk* ve *intisab*, belirli bir ibadet ve âyin şekli ile bir zümre-i sâlikîn vucuda getirme amacı güdülmemiştir. Bu kimseler, yalnızca, felsefî ve sofiyane fikirlerini serbestçe terennüm etmişler ve bu fikirleri, şeyhlerden, mürşitlerden Ali'ye veya Ebû Bekir'e kadar varan bir silsile takip etmeden, ruhî tahassüslerinin bir ifadesi ve kendi fikirleri olarak ifade etmeye çalışmışlardır. İçlerinde *zühdî hayatı* kendilerine şiar edinmiş olanlar bulunduğu gibi, bu çeşit bir davranışı hoş karşılamayanlar da bulunmaktadır, demektedir.

Yusuf Ziya Bey'e göre, bu insanlar arasında, başlangıçta *tarîkatçılık* da bulunmamaktadır. Nitekim, Gazalî'nin sofuluğu, kendi kendine tefekküre dalmak, kalbî bir heyecan ile baş başa kalmak, fakat şeriat ahkâm ve emirlerinden ayrılmamak şeklinde bir sofuluktur; Müslümanlığın ilk devirlerinde gördüğümüz ve zâhidliği fikirlerle süslemek, zühdün fikriyatını yapmak şeklinde bir sofuluktur. Onun, sofuluğu şeriatla telif etmiş olduğunu iddia etmek, tamamen yanlıştır. Muhiddin-i Arabî de bu neviden büyük bir mütefekkirdir. Bunların herhangi bir tarikatla alâkalarının bulunduğunu kimse iddia etmemiştir. Keza bunların, kendi fikirlerini neşrettikleri eserlerde sofuluğu bir silsile hâlinde ne Ali'den, ne Câfer'den, ne İbn-i Abbas'tan, ne de Ebû Bekir veya Ömer'den aldıklarına dair bir kaydın bulunduğu da görülmemiştir. Kendilerinin hareket tarzlarını başkalarının taklid etmesini istemek gibi bir düşünceye kapıldıkları da söylenemez.

Prof. Yörükân'a göre, sofuluk öyle geniş bir çerçevedir ki, içerisinde Müslümanlık esaslarını nazar-ı dikkate almayarak veya onları kendi tefsirlerine ve sistemlerine göre tevil ve tefsir ederek oldukça hür düşünmüş olan sofular da bulunmaktadır; Beyazıd-ı Bestamî ve Hallac-ı Mansûr'dan başlayarak Şehabeddin-i Sühreverdî'de, Muhiddin-i Arabî ve İbn-i Sebin'de kemalini bulmuş olan bu hareket, zâhidlik ananesine yalnız şeklen bağlı kalmıştır ve bunların hiçbirinde, yaygın mânâsıyle bir "tarîkatçılık" fikri bulunmamaktadır. Ancak bunlar, tarikatçılığa zemin hazırlamışlardır. Nitekim, birtakım ince nazariyelerle ve vicdanî duygularla süslenmiş olan zâhidlik fikri, bu devirden sonra tarîkat kisvesine bürünmeye başlamıştır. Bu insanların fikirlerini ve nazariyelerini, şer' ile tevfik de mümkün olmamıştır. Sofuluğun, zâhidlik ve tarikatçılık arasında bir "hatt-ı vâsıl" olmasının mânâsı da budur.

Yusuf Ziya Yörükân, tarîkatçılığın esas olarak on üçüncü asrın başlarından itibaren ortaya çıkmaya başladığını söylemektedir. Ona göre, bu devirde, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ortadan kalkmış, Bâtınîlerin tahribatı ortalığı sarmış, Haçlıların birbiri arkasından yaptıkları akınlar, bütün huzur ve refahı selbetmiş, yok etmiştir. Tavâif-i mülûk mücadeleleri de kesilmeksizin devam etmiş, birçok yerin halkı başsız ve hâmîsiz kalmıştır. Yusuf Ziya Bey, böyle devirlerde insanların mâneviyata pek fazla düşmüş olduklarını, bir Mehdî'nin veya bir halâskârın çıkmasını beklediklerini söylemektedir. İşte Cengiz böyle bir devirde gelmiştir. Cengiz ve oğullarının ortaya çıkmış olması, anarşiyi artırmış ve bu yüzden sahipsiz kalan halk, şeyhlere bir kat daha sarılmaya başlamıştır. Bu şeyhlerin halkı, yeni bir dinî heyecanla ve yeni bir mefkûre ile kendilerine bağlaması, Müslümanlığın hakikî şeklini şeyhlerin bildiği ve şeyhlerin Peygamber neslinden geldiği fikriyle temin edilmeye çalışılmıştır. Bu şeyhler, din esaslarının kendilerine mevdu bulunduğunu ve kendilerine arz-ı teslimiyet edilmediği takdirde halâs bulmanın, hakikate ermenin ve didara nail olmanın mümkün olmayacağını telkin etmişlerdir. Bunların içerisinde Bâtınîlerden ders almış olanlar bulunduğu gibi, doğrudan doğruya Bâtınî dâîsi olanlar da bulunmaktaydı. Bâtınîlik tesirlerinden müstakil olarak başlayan cereyanlardan yararlananlar da bulunuyordu. Yusuf Ziya Yörükân, bu şekilde, Cumhuriyet devrinde ortadan kaldırılıncaya kadar sayısız tarikat ortaya çıkmıştır; "Eyüp şeyhlerinden Haririzade Kemaleddin Efendi tarafından *Tibyan* (Fatih Kütüphanesi, No. 41) namıyla yazılmış üç ciltlik bir eserde bunların pîrleri, silsileleri, âyinleri, âdetleri, kerametleri baş döndürücü bir kalabalık içerisinde tafsil edilmiştir" (*Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, Ötüken Neşriyat, 2006, ss. 312-313), demektedir.

Bu kitabın Birinci Kısmı'nda yer almakta olan "Sühreverdî", Haçlı ordularıyla savaş hâlinde bulunulduğu bir dönemde; yaklaşımı felsefî de olsa, ortodoks inancın kolay kabul edemeyeceği bir dönemde yaşamış; tasavvufla veya felsefe ile tarîkatçılığı

ve göz boyacılığı birbirine karıştırdığına, dini yozlaştırdığına inanıldığı için Salâhaddin Eyyubî tarafından idam ettirilmiştir. "İhvan-ı Safâ Risaleleri"nin de Halife Müstencid'in Hicri 554, Milâdî 1150 yılında özel ve genel kitaplıklarda bulunan nüshalarının yaktırılması emrini vermesine bu sofuluk ve tarîkatçılık karmaşası sebep olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yapılmış olan sınırlandırmaların ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekke ve zaviyelerin kapatılmasının bir sebebi de, tasavvufun bir şekilde kötüye kullanılması olmuştur.

Birinci Kısım'ın birinci yazısında ele alınan ve Safâlı Kardeşler denen İhvân-ı Safâ, halkı ilmen aydınlatmak amacıyla faaliyet göstermiş, halkın fikir açısından aydınlanmasına hizmet etmek, ilim ve marifet temin etmek amacıyla kurulmuş gizli bir cemiyet olarak faaliyet göstermektedir. İsimsiz olarak yazdıkları risalelerle din ve felsefeyi birleştirmeyi; dindarların akîdelerine şüphe düşürücü faaliyetlerde bulunmayı amaçlamışlardır. Yusuf Ziya Bey'in söylediğine göre, yazdıkları risalelerle yeni bir ahlâk sistemi ortaya atmayı amaçlamışlardır. Prof. Yörükân, bu cemiyetin sırrîlik ve rumûzîlik esasını benimsemiş olması, mensuplarının *özel bir yol* takip ettiklerini ortaya koyduğunu ve *Müslümanlıkta Dinî Tefrika* (Yayıma hazırlayanlar: Türkân Turgut ve Turhan Yörükân, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009) adlı eserinde İhvan-ı Safâ müelliflerinin "Bâtınîliğin başlıca iki şiarından istifade etmek istediklerini" söylemektedir (s. 148).

Bu sebepledir ki, Yusuf Ziya Bey'in İhvan-ı Safâ ile ilgili tanıtım yazısını, felsefî temelli tarîkatların içerisinde yer almakta olan Birinci Kısım'da başta bir yere yerleştirmeyi uygun bulduk. İran Azerbaycan'ında Merağa civarında Hicrî 553 – Milâdî 1149 yılında doğmuş olan Sühreverdî, Harput, Diyarbakır, Konya ve Sivas'ta uzun yıllar yaşamış; İkinci Kılıç Arslan'ın şehzadelerinden Berkyaruk'a, Melikşah ve Süleyman'a hocalık etmiş, kendisine sihirbazlık isnad edilmesi sebebiyle, Halep'e geçtiği bir dönemde Selâhâddin Eyyubî'nin emri ile otuz üç yaşında iken idam edilmiştir. Peşine yandaş kimseler toplayıp kıyama kalkmış bir kimse değildir. İhvan-ı Safâ taraftarları gibi felsefî bir akımın temsilcisidir. Politik bir yanı bulunmamasına rağmen, Yusuf Ziya Bey'in işaret ettiği üzere, "ahengi, cümbüşü (semâ), neğamât-ı musikiyi [musiki ezgilerini] sevdiği", göz boyacılık yaptığı ve değişik bir düşüncenin ve özel bir yolun adamı olduğu için yadırganmıştır. Bu bakımdan, kitapta sözü edilen Hacı Bektaş, Simavnalı Bedreddin ve Sarı Saltuk'tan farklı konumda olan bir insandır.

Bu yüzden, Yusuf Ziya Bey'in Şeyh Sühreverdî'yi konu alan kapsamlı yazılarını felsefî ağırlıklı bulunduğu için Birinci Kısım'a yerleştirmeyi uygun bulduk.

Yusuf Ziya Bey, göreceğimiz üzere, "Şeyh Sühreverdî'nin Felsefesi" adlı bölümün başında, Sühreverdî'nin geliştirdiği sistemin, karşılaştırmalı bir değerlendirmesini yapmaktadır. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in, Prof. Yörükân'a gönderme yaparak (*İslâm Dü-*

şüncesi, İstanbul: Ülken Yayınları, 200, s. 234) işaret ettiği değerlendirmede, Yusuf Ziya Bey, "Sühreverdî, Eflâtun gibi mesel-i efkârın [ideaların] haricen mevcut olduğunu kabul ederek, eşyayı zıllden [gölgeden] ibaret addetmemiştir. Ona göre misâl ile eşya, nûr ve zulmet kelimeleriyle ifade edilir. Nûr ile zulmet arasında ise vücûd farkı değil, derece farkı vardır. Binaenaleyh usûlünde ve esaslarında yekdiğerinden farklı olan bu iki sistemin mâhiyeten bir olduğunu zannetmek (Baron Carra de Vaux gibi) doğru olamaz", demektedir.

Yusuf Ziya Bey, bir belirlemede daha bulunarak, Rudolph Steiner'in nazarında hiss-i hads'in büsbütün ve hattâ Sühreverdî tarzında (felsefî-dinî) bir kıymet kazandığını; rüya, birsâm, vecd, istiğrak hâllerinde elde edilen gözlemlere felsefî bir kıymet vermeye muvaffak olan Steiner'in bugünkü mesaisinin bize Sühreverdî'yi hatırlatmış olduğunu söylemektedir. Ona göre, Sühreverdî'nin Eflâtun'a nispeti, Steiner'in Bergson ve Schelling'e nispetine benzemektedir". Prof. Yörükân, bu sözleriyle, Sühreverdî'nin sadece Yunan felsefesinden ve İskenderiye'den mülhem olmadığını söylemek istemiştir. Doğu'nun içinden fışkıran feyyaz kaynakların da, tasavvufun ve simyâgerliğin de onun üzerinde büyük tesiri bulunduğuna; onun Zerdüşt'ün dinini de tetkik etmiş olduğuna işaret etmek istemiştir. "Nûr ve zulmetten daima bahseden Sühreverdî, kitaplarında birçok tâbirini Zerdüşt'ün *Zend-Avesta* namındaki kitabından almıştır. Fakat Sühreverdî lisanında nûr ve zulmet iki müstakil varlığı ifade etmez. Biri diğerine meyyal ve zulmet nûra âşıktır", demektedir.

Prof. Hilmi Ziya Ülken'in ilk baskısı 1946 yılında yapılmış olan *İslâm Düşüncesi* adlı kitabının sonuna eklediği notlardan öğrendiğimize göre, İşrakî filozof Şehabeddin-i Sühreverdî'nin son zamanlarda fenomenolog bir Fransız âlimi olan H. Corbin tarafından incelenmiş olduğunu ve kendisinin *Türk Tefekkür Tarihi*'nde (1932) söylemiş olduğu gibi, bu orijinal İslâm filozofunun, Almanya'da doğan fenomenoloji cereyanı ile ilişkisi bulunduğunu; ülkemizde de bu filozofla ilk defa uğraşan insanın Yusuf Ziya Yörükân olduğunu söylemektedir. Prof. Ülken, Yusuf Ziya Yörükân'ın inceleme konusu yaptığı Sühreverdî'nin *Nur Heykelleri* adlı eserinin Hollanda dilinde çevirisinin Van Den Bergh tarafından yapılmış olduğunu (1902); Carra de Vaux'un *Journal Asiatique*'de bir makale yayımlamış olduğunu ve M. Horten'in de *Die Philosophie der Erteuchtung nach Suhrawardi* (1912) adlı eserinde *Hikmetü'l - İşrak*'ı özetlemiş olduğunu söylemekte ve Prof. Yörükân'ın Cerra de Vaux'a bir tenkit yönelttiğine, yaptığı Steiner, Bergson ve Schlling benzeşmesine de işaret etmektedir (ss. 234, 443-444).

Prof. Yörükân, zamanla orijinalliği ve kıymeti Avrupalı felsefeciler tarafından da anlaşılmış olan bu İslâm filozofu hakkında en önemli ve kapsamlı çalışmayı 1920'li yıllarda yapmış bir kişidir. Bu filozofu, Türkiye'de ilk defa gerçekleştirilen bir doktora çalışması olarak, Medresetü'l-Mütehassisin'e (Süleymaniye Medresesi'ne) sunmuş; "Şehabeddin Sühreverdi ve Felsefesi" konusunu inceleyen 32x37 cm ebadında bir

defter içerisinde bulunan ve eski yazı 451 sahife tutarında olan bu eser, bugün el yazması olarak Konya Selçuk Üniversitesi Kitaplığı'nda 23 25 ET demirbaş numarası verilmiş olarak koruma altına alınmış bulunmaktadır. Yusuf Ziya Bey, bu hacimli eserini o zamanın uygun olmayan şartları dolayısıyla bastıramamış olmakla birlikte, kendi çıkardığı *Mihrab* mecmuasında, 1923-1924 yılları rasında bir seri makale hâlinde özetlemeye çalışmıştır. Elinizdeki kitapta yer almış bulunan metin, *Mihrab* mecmuasında yayımlanmış olan seri yazıların bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Prof. Ülken'in söz konusu ettiğimiz kitabında "Kıraat" parçası olarak yer almış bulunan *Nur Heykelleri*'nin birkaç bölümü, bugünün Türkçesine dönüştürülmüş olarak, Prof. Yörükân'ın bu özet yayınından alınarak yayımlanmıştır (*İslâm Düşüncesi*, ss. 347-350).

Yusuf Ziya Bey, Sühreverdî'nin Heyâkilü'n - Nûr (Nur Heykelleri) adlı eserinin çevirisine koymuş olduğu ilk notunda, cümleler arasında birtakım gizli mânâlar bulunmuş olduğuna işaret ederek, metne sadık kalmak mecburiyeti duyduğunu ifade etmektedir. Alışılmamış kelimeler kullanılarak yazılmış olan "Bir felsefe kitabının Arapça'dan Türkçe'ye aynen ve harfiyen tercüme edilmesinin mümkün olduğunu" göstermek istediğini söylemektedir. Ne var ki, o gün olduğu gibi, bugün de bu metni halen kullanmakta olduğumuz Türkçe ile yeterince sadeleştirmek pek mümkün olamamıştır. Mânâ kaymalarına yol açmamak için biz de, birçok ibareyi olduğu gibi korumak zorunda kaldık. Buna rağmen okuyucuya bir miktar yardımcı olabildiysek bundan mutluluk duyacağız.

Anlaşılması güç, yorumlanması kolay olmayan bu filozofun, o zamanın ileri gelenlerine fikirlerini kabul ettirmesi ve onların da bu fikirleri hazmetmesi, kolay anlaşılır bir şey olmasa gerektir.

Prof. Yörükân'ın Sühreverdî üzerinde yaptığı bu çalışmayı yayıma hazırlarken, bizi hayrete düşüren bir hususa işaret etmek isterim. Bu İslâm filozofunun *algılama* ve *psikolojik süreçler*le ilgili bilgisini ve bu bilgisini sistemi içerisinde kullanma tarzını takdirle karşılamak gerektiğini düşünmekteyim. Sanki bugünün psikoloji teorilerine, özellikle de Gestalt Psikolojisi'ne vâkıf bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu filozofun, *duygu psikolojisi*ne hâkimiyetini de övmek gerektiğine inanmaktayım.

İkinci Kısım'ı oluşturan üç yazı, eylemleriyle, uygulamalarıyla öne çıkmış olan tarîkat erbabı ile ilgili yazılardan oluşmaktadır. Bu grup yazılar, Yusuf Ziya Yörükân'ın 1920'li yıllarda yazdığı yazılarla, arada büyük bir zaman aralığı geçtikten sonra, 1952 yılında yayımladığı bir yazısından oluşmaktadır. Bu yazılar okunduğunda, İlyas Baba, Baba İshak, Hacı Bektaş, Sarı Saltuk ve Şeyh Bedreddin gibi tarîkatçıların, bir şekilde birbirleriyle ilişkili oldukları görülecektir. Yusuf Ziya Bey, Şeyh Bedreddin yazısında, bu şahsın, Şehabeddin-i Sühreverdî'nin "O garip ve garip olduğu kadar şayan-ı dikkat

olan filozofun fikirlerini, ufûlünden iki yüz elli sene sonra takip etmiş ve bir dereceye kadar tatbike kalkışmış" olduğunu söylemektedir. Böylece eylemci kategorisi içerisinde sunduğumuz Şeyh Bedreddin'in diğer eylemcilerle ilişkisinin yanında, Sühreverdî ile olan ilişkisine de işaret etmiş olmaktadır. İkinci Kısmı oluşturan yazılar, bu ilişkileri hesaba katan bir seçme yapılarak oluşturulmuştur. Görüleceği üzere, bu kısımda söz konusu edilen tarîkatçılar, tasavvufun ortaya koyduğu fikirlerle şekillenmiş dinî ve ahlâkî fikirleri bizzat veya dolaylı şekilde, bir siyaset aracı hâline getirip, uygun zemin buldukları zaman yürürlüğe koymuş olan kimselerdir.

Tarîkatlarla ilgili yazıların dışında, *İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi* adlı dört ciltlik serinin bu dördüncü cildinin sonuna, kitapların bütününü ilgilendiren ve bu kitapları objektif bir gözle okuyacak ve başkalarına öğretecek ve yanlış algılamayı önleyecek olanlar için, Yusuf Ziya Bey'in yazdığı "Din Tedrisatı-Muallimlerle Musâhabe" adlı yazısı ile "Hüseyin Cahit Bey'in İtalyanca'dan Tercüme ve Neşrettiği Leone Caetani'nin Eseri Hakkında İntikad" adlı yazısını ve Prof. Hilmi Ziya Ülken'in Yusuf Ziya Bey'in ölümü münasebetiyle yayımladığı bir yazıyı ve Prof. Yörükân'ın çeşitli zamanlarda çekilmiş, onu görsel olarak da tanıtmakta olan fotoğraflarından yaptığımız bir seçkiyi ve el yazısı örneklerini ek olarak koymayı faydalı bulduk.

* * *

Bu kitabın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen insanlara bu vesileyle bir şükran borçlu olduğumu belirtmek isterim.

1924-1925 yılları arasında yayımlanmış bulunan "İhvân-ı Safâ", "Sühreverdî'nin Hayatı ve Eserleri", "Sühreverdî'nin Felsefesi" ve "Heyakilü'n-Nûr" başlıklı yazılarca "Şeyh Bedreddin", "Din Tedrisatı" ve "Leone Caetani'nin Eseri Hakkında İntikad" adlı yazılar, Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Başkanı (şimdi emekli bulunan) Sayın Prof. Dr. Rami Ayas beyefendinin başkanlığında asistanlarından veya yardımcılarından oluşan bir heyet tarafından yeni yazılara çevrilmiştir. Gerçekleştirdikleri bu külfetli işten dolayı kendilerine ne kadar teşekkür etsem azdır.

"Açıklama ve Teşekkür" adlı yazım ile "Babalılar, Bektaşîler, Kızılbaşlar" adlı yazıyı, yoğun işleri arasında bilgisayara geçirmiş olan Sayın Levent Ak'a da teşekkür borçluyum. Ankara'nın karlı ve soğuk günlerinde, kitabın baskıya hazırlanmasında yüksünmeden bana yardımcı olmuştur.

Kitapta yer alan bütün metinleri, baştan aşağı kontrol etmiş; gözden kaçmış atlama, okuma ve yazılım hatalarını özveri ile düzeltmiş olan kıymetli kardeşim Yusuf Turan Günaydın'a, burada özel bir teşekkür borçlu olduğumu hatırlatmak isterim. Onun bu yardımlarıyla eser olabildiğince hatadan sâlim bir hâle gelmiştir.

Ayrıca, Yusuf Ziya Bey'in çeşitli kaynaklarda gözlerden uzak kalmış bu yazılarının kitaplaştırılmasına imkân tanıdıkları için Ötüken Neşriyat'in kıymetli yöneticilerine ve çalışanlarına da bu vesileyle teşekkür etmek isterim.

Kitabın gün yüzüne çıkması için yardımcı olmuş bütün bu insanlar var olsunlar, sağ olsunlar. Tekrar teşekkürlerimle.

Bütün kitap boyunca, pek çok Osmanlıca kelime ve ibareyi, bugün kullandığımız dile çevirmek amacıyla köşeli parantezler içerisinde yaptığım açıklamalar, hata ve sevaplarıyla bana (Turhan Yörükân'a) aittir. Hatalarım olduysa, şimdiden özrümün kabulünü dilerim.

Dr. Turhan Yörükân

Birinci Kısım

Seçilmiş Yazılarla Tarikatçılıkta Felsefe

İhvân-ı Safâ" adlı birinci yazı, daha önce,
Dârü'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası'nda
(1925, Sayı 1) yayımlanmıştır.

•

"Şeyh Sühreverdî'nin Hayatı ve Eserleri" adlı ikinci yazı, daha önce,
Mihrab mecmuasında (1923, Sayı 1,2,3; 1924,
Sayı 4, 5, 7, 11, 12, 13-14, 15-16) yayımlanmıştır.

•

"Şeyh Sühreverdî'nin Felsefesi" adlı üçüncü yazı, daha önce,
Mihrab mecmuasında (1924, Sayı 17-18, 19-20) yayımlanmıştır.

•

"Heyakilü'n-Nûr" adlı dördüncü yazı, daha önce,
Mihrab mecmuasında (1924, Sayı 17-18) yayımlanmıştır.

İhvân-ı Safâ

Hicrî dördüncü asırda **İhvân-ı Safâ**[1] nâmıyla bir cemiyet-i hafiyye [gizli cemiyet] teşekkül etmişti. Bu cemiyet, ilim ve felsefe neşretmek ve terbiye-i ahlâkiyyeyi yükseltmek maksadıyla müelliflerin ismini açıklamaksızın elli bir adet risale neşretti. O tarihte felsefî mevzulara dair yazılan muhtelif eserlerin çoğu, zamanın kayıtsızlığı ve takdirsizliği yüzünden çürüyüp mahvolduğu hâlde, şükre şâyandır ki, bu risaleler bugüne kadar bâkî kalmak hüsn-i tâliine mazhar olmuşlardır[2].

Bunlar kaleme alındıkları zaman, muhitinde pek büyük tesirler ve aksülameller husule getirmiş oldukları hâlde, müteakip asır âlimleri tarafından takdir ve takip edilmemiş ve binaenaleyh cemiyeti teşkil eden âzânın ve risaleleri yazanların ve bu cemiyete mensup âlimlerin felsefî fikirleri, dînî kanaatleri, ahlâkî telâkkilerinin neden ibaret bulunduğu ve nihâyet risalelerde ne gibi bir fikir ve maksat takip edildiği tetkik edilmemiştir[3]. Bu sebeple bu cemiyetin mahiyeti ve erkânının kıymeti hakkında bugün istediğimiz etraflı malûmatı elde edemiyoruz. Bunlara dâir elimizde mevcut olan malûmat, muârız tarafın lutf-i tenkidinden sızan haberlerden ibarettir. Tehzil [alaya almaktan] ve tezlilden [tahkir etmekten] ibaret olan bu haberler içinde bazen mühim noktalar, itiraflar ve hattâ kıymetli vesikalar var.

Bu vesikaların en çoğunu bize müverrih Cemâleddin ibn-i Kıftî[4] veriyor.

---

1 İhvân-ı Safâ'nın asıl adı "İhvânu's-Safâ ve Hullânu'l-Vefâ"dır. "Safâ Kardeşleri, Vefâ Arkadaşları" demektir. Bu terkip bir cemiyete unvan olmak üzere vaz' olunmuş hususî bir ıstılahtır.

2 İhvân-ı Safâ risalelerinin yazma nüshaları İstanbul kütüphanelerinin hemen hepsinde mevcuttur. Hindistan'da bu risaleler nefis bir mecmua hâlinde tab edilmiştir.

3 İzmirli İsmail Hakkı Beyefendi'nin İhvân-ı Safâ cemiyeti hakkında Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'ndeki takrirleri talebe tarafından taş basmasıyla tab ettirilmiştir. Üç formadan ibaret olan bu takrirler İhvân-ı Safâ Cemiyeti'nin teşekkülünden evvelki vaziyet-i ilmiyyeye bir nazar atfettikten sonra bu hususta umûmî malûmat veriyor.

4 Cemâleddin Kıftî veya sadece İbn-i Kıftî nâmıyla maruf olan bu zat, Mülûk-i Eyyûbiyye zamanında Haleb'de vezâret [vezirlik] rütbesine nâil olmuş ve tarihî eserleriyle şöhret bulmuş bir müverrihtir. H. 568 tarihinde **Kıft** beldesinde doğmuştur. Vâlidesi Kudâ'a Araplarından bâdiyeli [çöl, kır, sahralı] bir kadın, pederi ise Kıft ulemasından Yusuf nâmında bir zattır. İbn-i Kıftî'nin asıl ismi Ali, künyesi Ebü'l-Hasan'dır. Kendisine bazen Kâdî el-Ekrem unvanıyla

Bu nokta-i nazardan İbn-i Kıftî'nin ***Tarih-i Hükemâ***'sında[5] bu İhvân-ı Safâ'ya

hitap edilmiş olduğunu Kâtip Çelebi, Kâdî el-Eşref denildiğini de yazma nüshalar kaydediyorlar. İbn-i Ebû Usaybia ise, İbn-i Kıftî'yi daima Sâhib diye zikretmektedir. Müşârun- ileyhin [adı geçen kimsenin] telif ettiği eserlerden sene sırasıyla yazdığı büyük tarih hassaten çok kıymetlidir. Mısır'ın tarihen malûm zamandan itibaren Salâhaddin zamanına kadar tam bir tarihini yazmış ve bu eserde Kıptîler hakkında mükemmel malûmat vermiştir. Bunlardan başka Âl-i Selçuk, Âl-i Sebüktekin, Âl-i Tûmers, Âl-i Mirdâs mevzularına dair birer tarih yazmıştır. Tabakat-ı nuhât'a [nahivcilerin sınıf ve derecelerine], tabakat-ı üdeba [ediplere] ve tabakat-ı hükemâya [hakîmlere] dair ayrıca eserleri vardır. Eserlerinde verdiği malûmat ihticâca salih [delil olarak kullanılmaya elverişli] ve bîtarafânedir. Yalnız Eyyûbîler aleyhine çıkacak noktalarda sükût ihtiyar ettiği görülmektedir. H. 646 tarihinde vefat etmiştir.

5 Bu kitap hem Mısır'da hem de Avrupa'da tab' edilmiştir. Kitabın ismi bazı eserlerde muhtelif sûretlerde zapt edilmiş, tâbiler de ayrı ayrı isimler altında kitabı neşr etmişlerdir. Mısır'da matbu olanlar ***İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ*** unvanı altındadır.

Almanya'nın Leipzig şehrinde tab edilen nüshada ise kitabın ismi yerinde şu meşrûhât [açıklama notu] görülmektedir: "Tarîhu'l-Hükemâ ve hüve Muhtasaru'z-Zevzeni'l-Müsemmâ bi'l-Müntehabâti'l-Mültekatât min Kitâbi İhbâri'l-Ulemâi bi Ahbâri'l-Hükemâ li Cemâleddin Ebi'l-Hasen Ali b. Yusuf el-Kıftî".

Buna nazaran öteden beri İbn-i Kıftî'nin ***Târîh-i Hükemâ***'sı diye mâruf ve bugün elimizde mevcut kitabın Zevzenî'ye (Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hatîbî ez-Zevzenî) ait ve onun tarafından ihtisar edilmiş [kısaltılmış] bir eser olduğu anlaşılıyor.

Kâtip Çelebi bu eseri, "el-Müntehabâtu'l-Mültekatât fî Târihi'l-Hükemâi ve'l-Etıbbâ" maddesinde yazarak müellifin kendi zamanına kadar geçen meşhur filozoflardan bahsetmeye inâyet-i Hak ile azmettiğini bildirdiği gibi, "Tabakâtu'l-Hükemâ ve Eshâbu'n-Nucûm ve'l-Etıbbâ" maddesinde İbn-i Kıftî'nin bu eserinden bahsettiği yerde bunu İbn-i Ebî Hamza ile Abdullah b. Sa'd el-Ezdî'nin ihtisar ettiğini de ilâve ediyor ve Zevzenî'nin ihtisar ettiğinden hiç bahsetmiyor.

Kâtip Çelebi'nin beyanatı ve Mısır tabındaki şekil, kitabın ismi hususunda ihtilâf hâlinde bulunmakla beraber bunlar, kitabın İbn-i Kıftî'nin eseri olduğu noktasında ittifak ediyorlar ve bu, öteden beri maruf olan ve muhtelif eserlerde bazı münasebetlerle zikredilen şekle de tevafuk etmektedir [uygun düşmektedir]. Fakat bunlar maalesef hakikate tevafuk etmiyor. Zira mevzuubahis olan ve bugün ellerde tedavül eden ***Târîh-i Hükemâ*** İbn-i Kıftî'nin değil, Zevzenî'nin ondan iltikat [derleyip topladığı] ve intihap etmek sûretiyle yazdığı eserdir. İbn-i Kıftî'nin asıl ***Târîh-i Hükemâ*** diye yazdığı eserin mevcudiyetinden bugün haberimiz yoktur. İhtimal ki bu eser, Halep tahrip edildiği zaman kütüphanede yanmıştır. Çünkü İbn-i Kıftî'nin kardeşinin verdiği malûmata nazaran, vezir-i müşârün-ileyhhiç teehhül etmemiş, evi barkı da yokmuş. Bu sebeple elli bin altın kıymetindeki kütüphanesini Halep sultanı Nâsır'a tevdi etmiş ve ihtimal ki, İbn-i Kıftî'nin bu eseri müsvedde ve not hâlinde kütüphaneye bırakılmıştır. Anlaşılıyor ki, Zevzenî bunlardan intihap ettiklerini iltikat etmek sûretiyle bu kitabı vücuda getirmiştir. Râgıp Paşa Kütüphanesi'nin 988 numarada mukayyet olan nüshasının sonunda, eseri aslından iltikat ve intihap eden zatın Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hatibî ez-Zevzenî olduğu ve iltikatını H. 647 tarihinde itmam ettiği yazılıyor. Aynı kütüphanenin 989 numaralı nüshasında ve Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshada İbn-i Kıftî'nin tercüme-i hâli biraderi lisanından nakledilmiş ve muhtelif tarihlerin bu zata dair yazdıkları sözler ahzolun-

tahsis edilen satırlar ehemmiyet-i mahsusayı haizdir. Bu cemiyet hakkında bir fikir verebilmek için en mühim bir memba olan bu satırları aynen tercüme ediyorum:

İhvan-ı Safâ ve Hullân-ı Vefâ, felsefenin muhtelif bahisleri hakkında bir kitap vücuda getirmek maksadıyla toplanmış bir cemaattır.

Bunlar, vücuda getirdikleri kitabı makaleler hâlinde tertip ederek ellisi felsefî mevzulara ait olmak ve elli birincisi muhtasar [kısa] ve mûcez [toplu] bir sûrette bütün bu mevzuları ihtiva etmek üzere, elli bir adet makale kaleme almışlardır. Bu makaleler derinleştirilmeyerek, ihticâc [delil gösterme] tarzları ve delilleri tavzih edilmeyerek, yalnız teşvik mahiyetinde güya felsefe müntesiplerinin öğrenmek istedikleri mebâhis-i felsefiyyenin her nevine imâ ve işaret maksadıyla yazılmışlardır.

Bu risaleleri yazanlar isimlerini gizlemiş oldukları için bunları kimlerin telif ettikleri hususunda birçok söz söylendi. Her tâife hads (zan ve tahmin) üzerine bina-yı malûmat ediyordu. Bir kısmı, bunların Ali b. Ebî Tâlib Kerremallahu vecheh (Çocukluğunda puta tapmadığı için, daha sonraları Ali "Kerremallahu vecheh" dua cümlesiyle anılmıştır). neslinden bir imamın sözü olduğu fikrine zâhib oldular [fikrini benimsedi]; fakat bu imamın ismini tayin hususunda içinden bir hakikat çıkarılması mümkün olmayacak sûrette ihtilâfâta kapıldılar! Diğer bir kısmı da, bu risalelerin asr-ı evveldeki Kelâm mektebine mensup bazı Mu'tezile'nin eser-i te'lîfi olduğunu iddia ettiler.

---

muştur [alınmıştır]. Kitabın isminin ***el-Müntehabâtu'l-Mültekatât*** olduğunu yalnız Köprülü nüshası serlevhada gösteriyor.

Maamafih bu işte câlib-i dikkat bazı noktalar var: Bir eser iltikat sûretiyle yazılsa dahi, hiç olmazsa eserin mukaddimesi, iltikat eden zat tarafından yazılır. Hiç olmazsa iltikat edilen parçalar hakkında eserin bir yerinde bir mütalâa yürütmek veya terk edilen parçalar hakkında bir şey söylemek ihtiyacı hâsıl olur. Hâlbuki Zevzenî, kitabın hiçbir tarafında böyle bir işarette bulunmadığı gibi mukaddimede aynen şu sözleri söylüyor: "Zamanıma kadar her kabîleden ve her ümmetten çıkan eski ve yeni filozofları, onların teferrüt ettikleri [kendilerine mahsus] sözlerden mahfuz olanları, her birinin telif ettikleri kitapları ve ibdâ' ettikleri felsefî nazariyeleri ve kendilerine nisbet edilen felsefe sistemini zikir ve izah etmeyi lûtf-i ilâhiye istinaden azmettim. Görüyorum ki, bunlar meçhul kalan umurdan ve mehcur [unutulmuş] olan tarihlerdendir. Hâlbuki bunları mütalâadan alınacak derslerin ve selefî yaşatmanın ehemmiyeti var".

Bu satırlar ancak telif sûretiyle ve eser-i tetkik olarak yazılan kitapların mukaddimesinde bulunabilir. Eğer bunlar da iltikat edilmek sûretiyle yazılacak olursa o zaman kitabın sonunda, "Kitaptan intihab ettiklerimi iltikat ettim", denilmesi mânâsız olur. Bu itibarla eslafın [kendisinden öncekilerin] Zevzenî'yi hiçe sayarak kitabı hangi nam altında olursa olsun İbn-i Kıftî'ye isnad etmeleri doğrudur. Bu sebepledir ki, burada eslafa tebean ***Târîh-i Hükemâ***'yı İbn-i Kıftî'ye atfettim.

Ben bu risalelerin müelliflerini bulup anlatmak için ciddî arzular besledim ve hayli taharriyatta [araştırmada] bulundum. Nihâyet Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin bir kelâmına muttali oldum ki bu, üç yüz yetmiş üç senesi esnasında Vezir Samsamu'd-Devle ibn-i Adûdu'd-Devle'nin sorduğu suale Ebû Hayyân'ın verdiği cevaptan ibarettir.

Ebû Hayyân bu cevapta müşârun-ileyh [adı geçen] vezirden şu sözleri naklediyordu: "Şu konuştuklarımızı bertaraf edelim, bence bunlardan çok mühim ve her zaman fikrimi işgal eden bir mesele var, ondan bahsedelim: Öteden beri Zeyd ibn-i Rıfâa'dan beni şüpheye düşüren bazı sözler işitiyor, ifadesinde vâkıf olmadığım bir mezhepten bahsedildiğini görüyorum. Doğrusu lâyıkıyla idrak edemediğim kinayeler, hiçbir mânâ çıkaramadığım işaretler karşısında kalıyorum. Bana harflerden bahseder, sonra noktaları zikreder ve iddia eder ki, (ba)'nın altına bir nokta konması muhakkak bir sebepten, (ta)'nın üstünde iki nokta bulunması her hâlde bir illetten dolayıdır. Keza zanneder ki, (elif)'in noktasız olması behemehâl bir maksada mübtenîdir [dayanmaktadır] ve buna benzer birtakım şeyler.....

Bu adamda öyle bir dâvâ var ki, gururundan ve azametli tavrından geçilmiyor, görseniz davasını izah ederken âdeta kabarıyor. Ya Ebâ Hayyân, bunların ef'âl ve etvârını, efkâr ve makâsıdını [fikir ve niyetlerinin neler olduğunu] bana izah et! Biliyorum ki sen onunla akd-i içtimâ eder ve çok zamanlar yanında otursun! Aranızda garip hâdiseler, kıymetli vakalar cereyan etmiştir. Bir insanla uzun müddet ülfet eden kimsenin onun hakkında malûmatı ve tecrübesi sâdık [doğru] ve mezhebinin gizli taraflarına, fikirlerinin mestur [örtülü, saklı] kısımlarına ıttılâı mümkün olur. Bu sebeple bu hususta beni tenvir etmenizi istiyorum."

Vezire cevap verdim: "Onu eskiden de yeniden de istihdam ve tecrübe etmek sûretiyle benden evvel tanıyan sizsiniz", dedim. "Siz! Onun kadim âmirisiniz, aranızdaki münâsebât maruftur".

Vezir, "Canım şu sözleri bırak da şu adamı bana tasvir et", dedi.

Bunun üzerine şunları söyledim:

"Bu adam fevkalâde kudret-i tahrîriyyeye sâhib olmakla beraber riyaziyat ve edebiyatta, bilhassa nazım ve nesir söylemek hususunda geniş ve parlak bir zihne ve kâhir bir zekâya maliktir. Terâcim-i ahvali [hâl tercümelerini] hıfzetmek, bast edilen [uzun uzadıya anlatılan] makalâtı kavramak, dinî ve fikrî mesâilde sahib-i basiret olmak ve her fende ya bâis-i îham [vehme sebep] olacak bir terennüm ile, ya bâdi-i ifham [anlatmaya vesile] olacak bir tavassut ile veya vesile-i ifham [susturucu] olacak bir tenâhi [sonlanma] ile tasarruf etmek hususlarında mahareti var". Vezir, "Buna nazaran onun mezhebi nedir"? dedi.

Cevap verdim: "Hiçbir şeye nispet olunamaz ve şu reht (zümre)'dendir, denilemez", dedim. Çünkü o her şeye coşuyor, her meseleden galeyana geliyor ve çünkü bast ve izahıyla, lisanının satvetiyle zuhura gelen şeyler hep değişiyor.

Bu zat uzun müddet Basra'da oturdu. Orada her nevi sınâat ve her şube-i ilim için toplanmış olan bir cemiyete tesadüf etti. Bunlar Makdisî namıyla dahi maruf olan Ebû Süleyman Muhammed ibn-i Ma'şer el-Bistî, Ebû'l-Hasen Ali ibn-i Harun ez-Zencânî, Ebû

Ahmed el-Mihricânî, Avfî vesairedir. Bunlara hizmet etti ve ekserisi ile arkadaş oldu. Bu cemiyet müntesipleri hüsn-i muâşeretle me'lûf [ülfet etmiş] ve sadakat ile mütemâyiz idiler. Nezafet, taharet ve nasihat maksadı ile teşekkül etmişlerdi. Kendi aralarında bir mezhep vaz' ettiler. Bu mezheple "rıza-i ilâhî"yi kazanmak yoluna yaklaştıklarını zannediyorlardı. Diyorlardı ki şeriat, cehâletlerle kirlenmiş ve dalâletlerle karışmıştır. Onu yıkayıp temizlemek için felsefeden başka yol yoktur. Zira felsefe, hikmet-i i'tikadiyye ve maslahat-ı ictihâdiyyeyi câmidir. Bunlar zannettiler ki, Yunan felsefesiyle Arap şeriatı telif ve tanzim edilince kemal husule gelecektir. Bu fikirle felsefenin ilmî ve amelî bütün aksamına dair elli risale yazdılar. Bunun için müstakil bir fihrist de yaptılar, hepsine *İhvân-ı Safâ Resâili* namını verdiler ve müelliflerin isimlerini gizlediler. Sonra bu risaleleri kitapçılara dağıttılar ve birçok kimseye hibe ettiler.

Bu risaleleri dinî tâbirler, şer'î misâller, şüpheli sözler ve sahte tariklerle doldurdular.

Vezir, "Sen bu risaleleri gördün mü?" dedi. "Evet" dedim, "Büyük bir kısmını gördüm". Bunlar, her fenden kanaat-bahş [kanaat verici, inandırıcı] olmayacak ve gayr-i kâfî derecede bahsedilmiş, dağınık hurafeler ve kinayeler eklenip yapıştırılmış bozuk düzen şeylerden ibarettir.

Bu risaleden birkaç tanesini alarak şeyhimiz Ebû Süleyman el-Mantıkî es-Sicistânî Muhammed ibn-i Behram'a arz ettim. Şeyh birkaç gün bunları mütalâa etti ve uzun uzun tetkik etti, sonra bana iade etti ve "Bunlar" dedi, "Yorulmuşlar, fakat faydasız zahmet çekmişler; fakat bir menfaat temin edememişler; etrafta dolaşmışlar, içine girememişler; teğanni etmişler, neşelendirememişler; dokumuşlar, dokudukları kumaş pek çürük; taramışlar, fakat saçları (tuvaleti) bozmuşlar; olmayacak şeyleri düşünmüşler, mümkün olmayan, iktidar dâhilinde bulunmayan şeylere girişmişler ve felsefeyi şeriat içinde setretmenin [örtmenin], kendileri için mümkün olacağını zannetmişler. Nücûmu, eflâk, mekadir, macestî ve âsâru't-tabîa gibi ilimleri, neğamât ve îkaat ve nakarâtı idare etmek demek olan musikîyi, evzânı ve sözleri kemmiyyât, keyfiyyât ve izafete göre nazar-ı itibara alan mantığı, hülâsa bütün bunları bilmekten ibaret olan felsefeyi şeriat içinde setretmenin, yani şeriatı felsefeye raptetmenin kendileri için mümkün olacağını zannetmişler. Bu öyle bir arzudur ki, muvaffakiyete imkân yok!

Bunlardan evvel çok kimse bu uğurda ve bu maksatla musırran uğraştı. Hem bunlar daha keskin dişli, esbâbı daha hazırlanmış, kıymetleri daha büyük, itibarları yüksek, kuvvetleri daha vâsi ve istinatgâhları daha mevsuk kimseler idi; yine arzu ettikleri şey kendileri için tamam olmadı ve ümit ettiklerine nâil olamadılar; kabih ve muvahhiş [çirkin ve ürkütücü] mülevvesât ve zelil âkıbetler hasıl ettiler..."

İbn-i Abbas-ı Buharî, "Yâ Şeyh niçin böyle oldu?" diye sordu.

Şeyh izahâtına şu sûretle devam etti:

"Şeriat, Allah azze ve celleden [aziz ve celil olan] Allah ile hâlk beynindeki sefir [elçi] vesâtetiyle [aracılığı ile] vahiy tarikinden, münacât kapısından, delillerin şahâdetinden,

mucizelerin zuhurundan alınmıştır. Bunlar arasında bahsetmeye ve içine dalmaya yol bulunmayan şeyler var. Bu hususta davet olunan ve tenbih edilen şeylere arz-ı teslimiyyetten başka çare yok. Orada niçin sâkıt, nasıl bâtıl, şöyle olsa idi, zâildir. Orada eğer ve keşke havaya gider. Zira bu maddeler kâmilen şeriat tarafından hâsim olunmuştur (hükme bağlanmıştır) ve hepsi hayrı müştemildir. Bunlar bütün tafsilâtıyla hüsn-i kabule bağlıdır ve her biri hakkında verilen hükümler, zâhir-i mekşûfe müteallliktir. Te'vil-i mâruf ile sahihtir, lügat-ı şâyia ile nusret eder, cedel-i mübîn ile himaye eder, amel-i sâlih ile def-i şüphe eder, mesel-i sâir (ile?) darb eder, helâl ve haram hususlarında müttefik olan vâzıh burhana râci'dir, ehl-i millet beyninde meşhur olan habere ve esere müstenittir ve ümmetin ittifakına râci'dir....."

Tarzları arasında deveran eder. Bunlarda eflâkin harekâtından ve kevâkibin [yıldızların] tesiratından bahseden müneccimin sözüne yer yok; hararet ve bürudete [soğukluğa], rutubet ve yübûsete [kuruluğa] müteallik olan şeylere ve âsâr-ı tabiata bakan, bunlarda fail ve münfail kimdir ve nasıl imtizaç etmiş ve nasıl uzaklaşmış diye düşünen tabiat âliminin, eşyanın mekâdirinden [mikdarlarından] ve bunun levâzımından bahseden mühendisin ve sözlerin mertebelerinden, esmâ, huruf ve e'fâlin nisbetlerinden bahseden mantıkçının sözlerine de yer yok.

Şu hâlde İhvân-ı Safâ'ya hakâik-i felsefiyyeyi şeriat tarikinde cem etmek dâvâsını kendiliklerinden vaz etmeğe nasıl mesağ olabilir [izin verilebilir]! Bahusus ki, bu tâifelerin arkasında bu cihetlerden istifade fikrini takip edecek olan sâhib-i azamet gibi, el-kimyagerler, tılsımcılar gibi, rüya muabbirleri, sihirbazlar ve hülyacılar gibi birtakım cemaatler dahi var. Eğer bu sûretle felsefe ile şeriatı cem etmek caiz olsaydı, Allah Teâlâ bunları tenbih ederdi ve sahib-i şeriat, şeriatını bunlar üzerine tesis eder ve bunları istimal etmek sûretiyle mükemmelleştirirdi. Noksanını başkasında bulduğumuz ziyade ile telâfi ederdi. Yahut filozofları şeriatı felsefe ile izah etmeye teşvik eder ve felsefe ile iştigal edenlere bunları tamamlamak hususunu ve felsefeden bu hususta sızan bütün şeyleri, tâkatları kadar elde etmelerini emrederdi.

Hâlbuki bunları bizzat yapmadığı gibi halîfelerinden birini ve kendi dini ile kaim olanlardan kimseyi bu işlere memur etmedi. Bilâkis bu gibi şeylere dalmayı men etti. Hattâ insanlara bunları zikretmeyi mekruh kıldı ve şu sözleri ile tahzir etti [korkuttu, onları sakınmaya sevk etti]: "Bir kimse falcıya, kâhine, müneccime gider de ondan, gâibden haber isterse, Allah ile harb etmiş olur. Allah ile muharebe edene harb olunur, Allah ile muğâlebe eden [O'na galebe çalmaya çalışan] mağlûb olur", hattâ, "Eğer Allah insanlardan yağmuru yedi sene hapsedip de sonra gönderse idi, derhâl bir kısmı, bize ed-Deberân yıldızı yağmur yağdırdı diyerek kâfir olurdu", dedi. İşte bu böyledir.

Sonra söze devamla: "Ümmet", dedi, "Usûlde ve fürûda türlü ihtilâflara düştü; ahkâmın vazıh ve müşkilinde helâl ve haram, tefsir ve te'vil hususlarında ayan, haber, âdet ıstılahları hakkında türlü nizalarda bulundu. Fakat bunların hiçbirinde müneccime, tabibe,

mantıkçıya, mühendise, mûsikişinâsa azîmet [yönelip], şa'beze (hokkabazlık), sihir, kimya sahiplerine iltica etmemişlerdir. Zira Allah Teâlâ dini, Peygamber'i ile tamamladı ve vahiy ile vârid olan beyandan sonra onu re'y ile mevzu olan bir beyana muhtaç kılmadı. Nasıl ki, bu ümmette kendi işlerinin hiçbiri için felsefe ile iştigal edenlere müracaat eden bulamıyoruz; bunun gibi Yahudilerden ibaret olan Musa ümmetinde dahi kendi dinlerinden bir şey hakkında felâsifeye iltica eden bulunmuyor. Nasârâdan ibaret olan İsa ümmeti de böyle, Mecusîler de böyle...". "Bu cihetin nazarınızda daha ziyade vazıh olması için şuna dikkat ediniz ki", dedi, "Ümmet, re'ylerinde, mezheplerinde ve sözlerinde çok zaman ihtilâf ettiler ve bu hususta Mu'tezile, Mürcie, Şia, Sünniyye, Havâric gibi birçok sınıfa ve fırkaya ayrıldılar. Fakat bu tâifelerden hiçbiri filozoflara iltica etmedi ve kendi sözlerini onların şehâdâtı ve şevâhidi ile tahkîk etmedi. Keza helâl ve haram hükümleri hususunda sadr-ı evvelden itibaren zamanımıza kadar ihtilâf etmekte bulunan fukaha [fıkıh bilginleri] içinde filozoflardan müzâheret ve yardım isteyen hiçbir kimseye tesadüf etmiyoruz.

Şu hâlde din nerede, felsefe nerede! Vahy-i nâzilden me'huz [alınmış] olan şey nerede, re'y-i zâilden me'huz olan şey nerede! Eğer akla güvenirlerse, akıl herkese Allah celle ve azzenin öyle bir mevhibesidir ki, nihâyet onun bir derecesi vardır. O dereceyi aşan şeyleri akıl idrak edemez, nasıl ki o derecenin dûnunda olan şeyler de ondan mahfî kalamaz. Hâlbuki vahiy böyle değildir, onun nûr-ı münteşiri ve beyan-ı müteyessiri kâfi!."

"Eğer" dedi, "Aklın kendisi ile iktifa olunabilse idi, vahyin fâidesi olmazdı ve akıl (kendini) vahiyden müstağnî kılardı. Hâlbuki insanların akıl hususunda dereceleri mütefâvit [farklı farklı] olduğu gibi aklın insanlarda tecellisi de muhteliftir. Biz aklımıza güvenerek vahyden müstağni olsa idik nasıl hareket ederdik? Akıl kâmilen birimize ait değil ki... o bütün insanlarındır. Fakat birisi çıkıp da sâika-i acz ve cehâletle her âkil, aklı kadarınca memur ve muvazzaftır [görevlidir]. O başkasından fazlasını istifade etmeye mecbur değildir. Çünkü o aklı ile kâfi görülmüştür ve idrakinin derecesinden fazlası kendinden beklenmez diyecek olursa, bunun bu fikirde bulunduğundan dolayı arlanması için bu reyde kendisine hiçbir muvafık ve hiç mutabık bulunmadığını söylemek kâfidir. Hem eğer bir insan din ve dünyasının bütün ahvalinde kendi aklı ile başlı başına kalacak olursa, din ve dünyasının bütün hâlâtında da kendi kuvveti ile müstakil kalması ve tek başına bütün sanatlara, her şube-i maârife kâfi gelmesi, benî nevinden ve mensup olduğu kavimden hiç kimseye muhtaç olmaması icap ederdi ki, bu utanılacak bir söz ve rüsva edilmiş bir fikirdir".

Buharî sordu: "Nübüvvetin dereceleri de vahiyle muhteliftir. Vahyin ihtilâfı ile nübüvvet derecelerinin ihtilâfına cevaz olduğu ve bu ihtilâfın bulunması nübüvveti rahnedâr etmediği [zarara uğratmadığı] gibi akıl hususunda ihtilâfın da caiz olması lâzım gelmez mi?"

Şeyh cevap verdi: "Vahiy ashabının derecelerinin ihtilâfı, kendilerini vahy için ıstıfa, münâcâta tahsis ve risalet ile taziz eden zâta karşı itimat ve itmi'nândan [güven duymaktan] uzaklaştırmaz. Muhtelif akıllarla hareket edenlerde bu itimat ve itmi'nân yoktur; onla-